

O‘ZBEK VA TURK TILLARIDAGI LEKSIK PARALLELLIKLAR

Xushboqova Xurshida Qo‘ldosh qizi

TerDU Lingvistika: o‘zbek tili 1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek va turk tillaridagi leksik o‘xshashlik hodisasining yuzaga kelish sabablari, ifodalanish usullari haqida fikr yuritiladi. Ikki turkiy tildagi so‘zlarning ma’nalari solishtirilib, bir paytlar ma’no jihatidan bir xil bo‘lgan so‘zlarning turli ma’no kasb etganligi sabablari misollar bilan ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: tillar oilasi, til taraqqiyoti, leksik parallelizm, ma’no taraqqiyoti, shakl jihatdan o‘xshashlik.

Turkiy tillar oilasi jahon tillari tizimidagi eng qadimgi til oilalaridan biri bo‘lib, 30 dan ortiq tillarni o‘z ichiga oladi. Ularning barchasi bitta bobo tildan – qadimgi turkiy tildan kelib chiqqan bo‘lishiga qaramay, har biri o‘ziga xos rivojlanish bosqichiga ega. Turkiy tillar oilasiga kiruvchi o‘zbek, turkman, turk, qozoq, qirg‘iz, yoqut, chuvash, boshqird, ozarbayjon, xakas kabi tillar ushbu tillarda so‘zlashuvchi xalqlarning turmush tarzi, jamiyat va siyosiy taraqqiyot, shuningdek, tabiiy-geografik va ijtimoiy sharoit ta’sirida turli lingvistik o‘zgarishlarga uchragan. Aynan mana shunday o‘zgarishlar natijasida turkiy tillarda shakl jihatdan bir xil bo‘lgan so‘zlarning ma’nolarida o‘zgarishlar yuz bergan, ayrimlari esa qarama-qarshi ma’no kasb etgan.

O‘zbek va jahon tilshunosligida ma’lum darajada bu til jarayonini o‘rganish bo‘yicha tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, umumiy kelib chiqishi bir xil so‘zlarda yangi ma’nolar paydo bo‘lishi yoki tillararo parallelizm kabi hodisaga oid tadqiqotlar Nizomiddin Mahmudov, Yorqinjon Odilov, Berdaq Yusufov kabi o‘zbek tilshunos olimlari tomonidan olib borilgan. Jumladan, Y.Odilov o‘zining doktorlik dissertatsiyasida tillararo o‘xshashlikni quyidagicha izohlaydi: “Bu hodisa (tillararo

leksik parallellik) qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillar o'rtasida sodir bo'ladi” [2; 47]. Quyida o'zaro qarindosh tillar bo'lgan o'zbek va turk tillari misolida leksik parallellik hodisasini ko'rib chiqamiz.

O'zbek tili turkiy tillar oilasining **qarluq** guruhiga, turk tili esa bu tillar oilasining **o'g'uz** guruhiga kiradi. Bu ikki tilning fonetik va leksik tizimlari bir-biridan farq qilsada, lekin ular qadimgi turkiy tildan kelib chiqqanligi sababli o'zbek va turk tillari o'rtasida leksik va grammatik tizimda ma'lum o'xshashliklar, parallelliklar mavjud. O'zbek va turk tillari o'rtasidagi leksik parallellik hodisasi asosan ikki qarindosh tilda umumiy turkiy so'zning semantik o'zgarishi natijasida vujudga keladi. Ana shu omilga ko'ra leksik parallellar ikki xil hosil bo'ladi. Birinchisi: qadimgi turkiy tildagi polisemantik so'zning bir ma'nosining o'zbek tiliga, ikkinchi ma'nosining turkiy tilga o'tishi natijasida vujudga kelgan leksik parallellar. Ikkinchisi: qadimgi turkiy tilda bir xil so'z ma'nosining ikki turdosh tilda alohida o'ziga xos rivojlanishi natijasida yangi ma'no anglatgan leksik parallellar. Misol uchun, qadimgi turkiy so'z **aba** ko'p ma'noli so'z bo'lib, quyidagi ma'nolarni bildirgan: 1) ona; 2) ota; 3) uka; 4) ajdodlar. Hozirgi kunga kelib mazkur so'zning “ona” ma'nosi o'zbek tilida, “aka” ma'nosi esa turk tilida qo'llaniladi. Shuningdek, qadimgi turkiy tilda ayni bir ma'noda ifodalagan **dädä** so'zining “ota” ma'nosi o'zbek tiliga, “bobo” ma'nosi esa turk tiliga o'tgan. Bundan ko'rinadiki, tarixan polisemantik xususiyatga ega bo'lgan **aba, dädä** so'zlari tarixiy taraqqiyot natijasida ma'lum o'zgarishlarga uchrab hozirgi o'zbek va turk tillarida ikki xil ma'no kasb etgan. Bu kabi misollarni esa ko'plab keltirishimiz mumkin.

Endi **achinmoq - açınmak** so'zlarini ko'rib chiqaylik. Hozirgi o'zbek adabiy tilida achinmoq so'zi “afsuslanmoq”, “pushaymon bo'lmoq”, “hamdard bo'lmoq” ma'nolarini bildiradi. [5; 121] Hozirgi turkiy adabiy tilda esa biologiya va tibbiyotga oid atama bo'lib, “rivojlanmoq”, “kuchaymoq”, “olg'a ketmoq” ma'nosini ifodalash uchun qo'llaniladi. [4; 23] Ayni paytda qadimgi turkiy tilda (V - XII asrlar) bir xil ma'noni anglatgan bu so'z tarixiy taraqqiyot natijasida ikki qarindosh tilda turlicha ma'nolarni ifodalagan leksik parallellikni vujudga keltirgan. Leksik parallellarni turli

ma'nolarining paydo bo'lishi esa o'zbek va turk tillaridagi semantik o'zgarishlar bilan bog'liq.

Bundan tashqari, shakl jihatdan bir xil, ammo ma'no jihatdan bir-biridan tubdan farq qiluvchi leksik parallellar ham uchraydi. Misol uchun, **Omoch - Amaç**. Mazkur so'z o'zbek tilida tuproqni shudgorlash uchun mo'ljallangan shudgor tipidagi asbob ma'nosini bildirsa [6; 127], hozirgi turkiy adabiy tilda esa maqsad, niyat, intilish, turki ma'nolarini ifodalaydi [4; 40]. Farqlang: Ho'kiz kallasini egib, omochni tortishga urinar, qo'shchi esa hadeb qistar edi (M. Ismoilov, Farg'ona tong otguncha). Sen evlendin. Artık senin asl amacın bellidir. Benim hayatta sorumluluklarım, amaçlarım ve bir hedefim var! (Uylandingiz. Endi asl maqsadingiz aniq. Mening hayotda o'z burchlarim, maqsadlarim va bir niyatim bor).

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, tillararo leksik parallellik universal lingvistik hodisa bo'lib, ular o'zaro bog'liq va qarindosh bo'lmagan tillar orasida paydo bo'ladi. O'zbek va turkiy tillar o'rtasidagi leksik parallelliklar ikki turdosh tildagi umumturkiy so'zning semantik o'zgarishlari natijasida vujudga kelgan. Leksik parallellarni o'rganish esa so'zlarning asl ma'nosini, har bir tilning o'ziga xos rivojlanish yo'lini, ma'lum bir tilda so'zlashuvchilarning dunyoni qanday idrok etishini aniqlashga, tilshunoslik to'g'risida xulosalar chiqarishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Mahmudov N., Odilov Y. So'z ma'no taraqqiyotida ziddiyat [Matn] : O'zbek tili enantiosemik so'zlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2014. – 288 b.
2. Odilov Y. O'zbek tilida enantiosemiya [Matn] : filolog. fan. d-ri... dis. : 10.00.01. O'zbek tili va adabiyoti ilmiy-tadqiqot instituti. – Toshkent, 2016. – 245 b.
3. Odilov Y. Publitsistik matnlarda arxaiklashgan birliklar. – Toshkent: O'zbek tili va adabiyoti, 2017. B. 93-97.
4. Бердак Юсуф. Туркча-ўзбекча, ўзбекча-туркча “алдоқчи” сўзлар луғати. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993. – 415 б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2006. – 680 б.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 3-жилд.– Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2006. – 673 б.